

Bírálat

Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban (1867-1945) című akadémiai doktori értekezéséről

A benyújtott értekezés Nagy Péter Tibor két évtizedes elhivatott és céltudatos történészi kutatómunkájának összegezése és betetőzése. E húsz év során – szinte az első próbálkozásoktól, az „oroszlánkörmököt” sejtető szakdolgozatától, a szokatlannak számító kettős megmérettetés, a nevelés-, illetve a történettudományi kandidátúra (1991, 1995) akadályvételein át a közelmúltban sorozatban napvilágot látott kötetekig – alkalmam volt közvetlenül figyelemmel kísérni nagy célok vezérelte, kitartó és mindinkább kiteljesedő munkásságát. Nem titkolható, elfogódott örömmel állapíthatom meg, hogy az ígélet beteljesedett, az értekezésben testet öltő szakmai teljesítmény egyaránt gazdagítja mindkét tudományterületünket, a nevelés- és a történettudományt.

Nagy Péter Tibor szorgalma és eredeti látásmódja már kezdeti munkáiból is kitűnt. Szakdolgozatában és első kandidátusi értekezésben – az oktatás- és a politikatörténet határterületén mozogva – újszerűen, eredeti módon tárta fel az 1930-as évek oktatáspolitikai fordulatóban megragadható érdekkonfliktusokat, a korszak „nagypolitikai” váltoásaiba illeszkedő oktatáspolitikai reformoknak elsősorban a hómani tanügyigazgatási reformban megmutatkozó természetét. Ez a szemlélet teljesedett ki a modern magyarországi oktatási rendszer kialakulásában és fejlődésében meghatározó szerepet játszó hazai tanügyigazgatás sajátosságait az egyensúlytól az egyensúly felborulásáig tárgyaló további munkákban. Ez a – később kritikával és önkritikával kezelt – paradigma volt az az archimédeszi pont, ahonnan kiindulva azután eljutott az állam és az egyház oktatásügyi szerepének és a történetileg változó szereposztásban rejlő konfliktusok jellegének és megoldásainak mélyebb és átfogóbb vizsgálatáig, illetve az állami szerepvállalásnak és a növekvő állami befolyásnak, a tanügyigazgatás eszközrendszerén és az állam-egyház viszony kezelésén, túllépő és túlmutató, mai értelmezéséig.

Mindehhez a kutatói repertoár szívós és kitartó bővítése és gazdagítása szolgáltatott biztos hátteret. Itt elsősorban a hatalmas oktatástörténeti–történetpszociológiai adatbázis megteremtésének és kezelésének, valamint a társadalomtudományok és a történettudomány különböző területei kutatómódszertani elveit és eljárásait sikeresen ötvöző, komplex metodika alkalmazásának a Szerző előző tanulmányaiban és könyveiben jól nyomon követhető – és a jelen értekezésben meggyőzően igazolódó – fejlődésére, gyarapodására szeretnék utalni.

A modern oktatási rendszer(ek) kialakulásának és fejlődésének - az oktatás expanziójában, tér- és időbeli kiterjedésében, a különböző iskolatípusok és –fokok illeszkedésében és egymásra épülésében (=rendszerre szerveződésében), valamint a neveléssel hivatásszerűen foglalkozó

szakmai csoportok létrejöttében és professzionalizálódásában is tükröződő – sajátossága az állam – térségenként eltérő – szerepvállalása, befolyásának fokozatos növekedése. Az értekezés ennek a 18. századtól követhető folyamatnak a hazai történetét tárgyalja – a 18-19. századi előzmények több szempontú elemzését követően – a kiegészítéssel létrejött, majd a Trianon által megnyirbált magyar polgári nemzetállami keretek között, 1867-től 1945-ig. Ez – más összefüggésben – a különböző társadalmi csoportosulások és politikai szerveződések érdekein és nézetein felülemelkedő, illetve az azokon túllépő (nemzet)állami oktatáspolitikai kialakulásának és – az elvekben, eszközökben és módszerekben, valamint hatásrendszerében is tükröződő – sajátosságainak és változásának feltárása, nyomon követése a polgári korszakban (a dualizmus idején és a két világháború közötti időszakban) – három „tételben”, három kérdéskörben:

- az oktatás és az iskolázottság növekedésében;
- az egyházakkal, valamint
- a (kiterjedő) oktatás „új tényezőivel” kialakított kapcsolatok tekintetében.

A bevezetésben világosan megfogalmazódik a Szerző szabadelvű álláspontja: az állam modernizációs szerepét – ebben az összefüggésben is – az egyén szabadságának megteremtésében, a „ligaturáktól” való elszakításban–elszakadásban, a személyi szabadság kiterjesztésében látja, és így értelmezi (és értékeli) az állami befolyás jellegének és hatásának változásait az első évtizedek progressziójától a 20. századi etatista torzulásig.

Az értekezés három fő fejezete az állami befolyás növekedésének, azaz változó és növekvő intenzitású társadalmi „jelenlétének” három egymásra épülő „szintjét” vizsgálja és elemzi: az államnak az oktatás iránti társadalmi kereslet szabályozásában, a tradicionális iskolafenntartó egyházakkal való kapcsolatában, valamint a szűkebb értelemben felfogott oktatási rendszer különböző tényezőivel szemben megmutatkozó szerepvállalást.

A részletes kifejtés a későbbiekben meggyőzően igazolja a hipotetikus konstrukció létjogosultságát, az egyes szintek sajátos dimenzióit és a kölcsönös összefüggéseket. A dolgozat szerkezetét is meghatározó hármasszempontrendszerben ugyanakkor jól tükröződik a Szerző korábban bemutatott „fejlődéstörténete”, amelynek tartalma a részkérdések vizsgálatától a politikai rendszer egészének megértéséig és működésének komplex értelmezéséig, magyarázatáig terjed. Hasonlóképpen, tehát bizonyítható fejlődésnek, tudatos önfejlesztésnek értékelhető a három dimenzió különböző forrásokon alapuló és eltérő kutatási módszereket tételező, a társ- és szaktudományok (szociológia, történet- és politikatudomány) gazdag kutatómódszertani eszköztárát felvonultató megközelítésmódja. Ebben az összefüggésben válik nyilvánvalóvá az alkalmazott módszerek sokoldalúsága és komplexitása a historiografiai bevezetésben jellemzett különféle egyirányú megközelítésmódokkal szemben.

Az értekezés újszerű tudományos eredményeit az alábbiakban látom:

1. Az iskolázottság – mind a tankötelezettséggel összekapcsolt és az alfabetizáció térhódításán mérhető alap-, mind a középfokú iskolázás – elterjedésében egyaránt fontos szerepe volt az állam közvetlen oktatáspolitikai (jogi, finansziális, pénzügyi) intézkedéseinek és a piaci folyamatok felismerésén alapuló, átfogóbb társadalompolitikai beavatkozásoknak (l. az 1883-as képesítési törvény) Mindezek együttes hatása a többirányú társalmi mobilitáson mérhető le.

2. E folyamatok – történetstatisztikai adatokkal alátámasztott – sajátossága a „csoportspecifikus” jelleg. Ebben az összefüggésben – a térségi, felekezeti szempontok érvényesítésén túlmenően – különösen méltányolható az iskolázás kiterjedésének – mind az alap-, mind a középfokú oktatás vonatkozásában – a nemzetiségekre gyakorolt, sok tekintetben ellentétes irányú magyarosító és modernizációs hatásának a hagyományos megközelítésmódokat meghaladó, sok szempontú és differenciált elemzése. **Megjegyzendő azonban, hogy e törekvések erdőinek, mindenekelőtt politikai következményeinek további vizsgálata – kiterjesztve ezt a nemzetiségek felsőoktatással összefüggő problémáira, külföldi tájékozódási irányaira is – nemcsak a hazai, hanem a szomszéd országok oktatás- és politikatörténeti kutatásainak is fontos további feladata és kölcsönös felelőssége. Úgy vélem ugyanis, hogy az értekezésben a „modernizáció” szempontja és a társadalmi mobilitás lehetősége túlhangsúlyozott, nincs igazán tekintettel a „magyarosítás” társadalomlélektani és politikai hatásaira és következményeire.**

3. Jól megragadhatóak azok a változások, amelyek a korszak utolsó évtizedeiben (a két világháború között) az oktatáspolitikai „mobilitásellenes” irányára utalnak. Érdemes lenne kitekinteni - Andorka Rudolf idevonatkozó kutatásaira és megállapításaira is utalva – a Trianon után bezáruló és lefékeződő magyar gazdaságnak a dualista korszak viszonyaitól merőben eltérő mozgásirányára és ennek országos társadalmi (és iskoláztatási) következményeire.

4. A második fejezet s – különösen – annak a két világháború közötti viszonyokat, a 30-as évek változásait sokrétűen elemző második része messze túlmutat az állam-egyház-iskola viszony hagyományos kérdéskörén; mások által is méltatottan (pl. Tomka Miklós) fontos hozzájárulás a hazai egyháztörténeti és vallásszociológiai kutatásokhoz. Az értekezés világosan rámutat a két korszak közötti karakterisztikus eltérésekre: a kiegyezés utáni konfliktusos időszakot követően az állam és az egyház munkamegosztására és a társadalmi (társadalomirányítási és tanügyigazgatási) egyensúly megteremtésére törekvő liberális állami magatartás, majd – a századforduló utáni és a 20-as évekbeli átmenet után – a társadalom és a különböző társadalmi szerveződések, így az egyházak feletti totális befolyásra irányuló etatizmus egyház- és iskolapolitikája közötti – egy korábbi könyv címében metaforikusan (= Járszalag és aréna) is érzékeltetett – kardinális különbségre.

5. Az értekezés meggyőzően mutatja be a „szűkebb értelemben” felfogott oktatási rendszer

különböző (érdek)csoporthainak igazgatási és igazgatáson kívüli eszközök révén történő befolyásolását, - az államilag vezérelt modernizáció, majd a terjeszkedő állami – mindenhatóság jegyében. A dualista állam a nemzetállami céloknak alárendelt törekeny társadalomirányítási egyensúly érdekében kínál szövetséget az oktatási rendszer egyes szereplőinek. **A századforduló után bekövetkező fordulat érzékeltetése azonban hiányosnak hat: nem kap kellő hangsúlyt a magyarországi modernizációnak az európai tendenciákhoz viszonyítható különbsége, illetve az oktatásügy nemzetállami, esetenként nyilvánvalóan centralisztikus törekvéseinek oktatás- és társadalompolitikai alternatívájaként megjelenő progresszív szakmai és politikai csoportosulások és törekvések megjelenése.** 1918/19 innen is levezethető voluntarista radikalizmusa a 20. század hazai útkereséseinek és úttévesztéseinek egyik zsákutcás iránya; a másik a 20-as években előkészített és a 30-as években a nemzeti modernizáció jelszavaival végrehajtott konzervatív fordulat: a decentralizációnak álcázott dekoncentráció, az oktatási rendszer szereplőinek – más társadalmi tényezőkhöz hasonló – teljes alárendelése a nemzetállamot szolgáló nemzetnevelés és egy új típusú politikai berendezkedés erőszakos céljainak.

6. Ide kívánczik még egy kevésbé szakmainak tűnő megjegyzés: a 30-as évek oktatáspolitikai céljait kifejező új tanügyigazgatási és társadalomirányítási szemlélet és gyakorlat alig egy évtized múltán kézenfekvő tartalmi és technikai megoldásokat kínál majd egy merőben másfajta ideológiai és politikai célokat szolgáló totális rendszer, a szovjet típusú etatizmus számára; napjainkig követhető példát nyújtva minden modernizációellenes, fundamentalista törekvés számára. Ez a megállapítás vélhetően nem idegen az értekezés „Összefoglalásában” megfogalmazott szigorúan szakmai következtetések modernizáció-értelmezésétől és liberális szellemiségétől. Az értekezéshez csatolt esettanulmányok, a 30-as évek társadalmi, vallási és iskolai viszonyait érintő mélyelemzések ugyancsak igazolni látszanak a fentieket.

7. Az alkalom és a feladat jellege megkívánja, hogy – végezetül – említést tegyünk az értekezés hihetetlenül gazdag forrásbázisára, a már említetteken túl a mintegy 550 tételt tartalmazó és valóban felhasznált, bizonyíthatóan interiorizálódott, bibliográfiai szempontból is figyelmet érdemlő szakirodalom bőségére és sokrétűségére, a forráskezelés sokoldalúságára és fölényes magabiztosságára. Ami a dolgozat szerkesztésmódját illeti: az ismétlődésnek tűnő gondolatmenetek és szövegfordulatok vissza-visszatérése az egyes fejezetekben a vizsgálat különböző szintjeinek eltérő aspektusait hordozza; az értekezés remélhető megjelenése esetén csupán kisebb szerkesztői beavatkozást igényelhet.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az értekezés igényes kutatómunkával megalapozott, újszerű és jelentős tudományos eredményeket tartalmazó, sikeres szellemi vállalkozás; egyaránt szolgálja az érintett tudományterületek hazai és nemzetközi fejlődését. Javaslom nyilvános vitára bocsátását, illetve elfogadását, valamint az akadémiai doktori cím

odaítélését a Szerző számára.

Budapest, 2004. október 27.

Dr. Kelemen Elemér
főiskolai tanár
a történettudományok (művelődés-
történet) kandidátusa